

„...jött ez a rendszerváltásnak nevezett valami...” Az 1989-es rendszerváltást követő földprivatizáció a bihari régióban

Az 1989-es rendszerváltozással jelentős átalakulás vette kezdetét a magyar mezőgazdaságban, amely napjainkig ható változásokat indukált a lokális társadalmak életvilágában. Ez az írás az egykori Bihar vármegye, a jelenlegi Hajdú-Bihar megyehatárához és az országhatárhoz közel eső öt, halmozottan hátrányos helyzetű településén: Kórószigeten, Csökmön, Újirázon, Komádiban és Magyarhomorogon végzett terepkutatáson alapszik. Interjúmódszerrel gyűjtött adatokra alapozva dokumentálja és értelmezi a magyarországi rendszerváltozás első évtizedében végbement földmagánosítás okozta változások néhány jellemzőjét, valamint a társadalomnéprajz szemszögéből követi nyomon azt, hogy a külső, felső elemként megjelenő országos döntések milyen módon realizálódnak a helyiek érték- és normarendszerében, hogyan befolyásolják a termelési és a magatartási formákat.

Privatizáció és kárpótlás

Ez az írás az egykori Bihar vármegye, a jelenlegi Hajdú-Bihar megyehatárához és az országhatárhoz közel eső öt, halmozottan hátrányos helyzetű településén: Kórószigeten, Csökmön, Újirázon, Komádiban és Magyarhomorogon végzett terepkutatáson alapszik. Interjúmódszerrel gyűjtött adatokra alapozva dokumentálja és értelmezi a magyarországi rendszerváltozás első évtizedében végbement földmagánosítás okozta változások néhány jellemzőjét, valamint a társadalomnéprajz szemszögéből követi nyomon azt, hogy a külső, felső elemként (Wolf 1966: 1–20) megjelenő országos döntések milyen módon realizálódnak a helyiek érték- és normarendszerében, hogyan befolyásolják a termelési és a magatartási formákat (Silverman 1983: 89–105).

Az 1989-es rendszerváltás egyik legfontosabb eleme volt a privatizáció. A megváltozott politikai feltételrendszer lehetővé tette a tulajdonviszonyok átalakítását.¹ Az új demokratikus hatalom célja a központi tervgazdálkodás megszüntetésével, az állami tulajdon dominanciájának és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek túlsúlyának felszámolásával társas és egyéni vállalkozások magántulajdonán nyugvó nemzetgazdaság kialakítása volt (Csáki–Macher 1998: 7).

A privatizáció lehetőségének jogi alapjait már a hivatalos rendszerváltás előtt megteremtette az 1989. évi alkotmánymódosítás, amely deklarálta a tulajdonhoz való jogot, a vállalkozás szabadságát, valamint kinyilvánította a különböző tulajdonformák azonos és egyenjogú jogi elbírálását és védelmét. Az intézményes privatizáció tömeges formája 1990-ben kezdődött Magyarországon, az Állami Vagyonügynökség létre-

jöttével. Az Antall-kormány 1992-ben jelentette meg a kormány *Tulajdonosi és privatizációs stratégiáját*, amely a „privatizációs törvények” alapjául szolgált.

A törvényhozóknak két módszer közül kellett választaniuk: az *elosztásos* és a *piaci alapú* privatizáció között. Magyarország rendszerváltó kormánya a *piaci alapú* privatizáció mellett döntött.² Ugyanakkor a kárpótlás és az önkormányzati vagyonjuttatás kapcsán az *elosztásos* privatizációs stratégiát alkalmazták a magyar jogrendben.³ Ezért a kilencvenes években az a sajátos helyzet alakult ki, hogy miközben az ipari és szolgáltatászektorokban a piaci alapú privatizációval a külföldi befektetőket kifejezetten a magyar állami vállalatok és telephelyek megvásárlására sarkallták,⁴ a külföldiek hazai földvásárlását gátolta a rendszerváltó kormány (Csáki–Macher 1998:7). Burgerné Gimes Anna az eltérő privatizációs stratégiákat ideológiai okokkal magyarázza. Véleménye szerint a külföldiek földtulajdonból való kizárása már az első demokratikusan választott, 1990–1994-es jobbközép kormányban alapelveként vált. Álláspontjuk szerint az „igazi hazafiak” nem engedhetik, hogy „a magyar anyaföld idegenek kezébe kerüljön”. A későbbi szocialista kormányok, félve attól, hogy nem tartják őket hazafiaknak, egyetértettek a föld idegenektől történő védelmével (Burgerné Gimes 2003).

A földmagántulajdon kiépítése és a nagyüzemi földmonopólium megszüntetése piacgazdasági feltételeket teremtett, és ezzel új fejezetet nyitott a földhasznosításban, mert egyszerre jelentek meg a piaci palettán az eltérő tulajdonformák és üzemméretek (Laczkó 2005). A privatizáció során a megváltozott gazdasági rendszer maga után vont, hogy a termelésbe és ezzel együtt a települések életébe új szerepkörű, más jogállású és feladatú résztvevők kapcsolódtak be (Romány 1995).

A gazdaság teljes körű reprivatizációjára, azaz az egykori tulajdonosok vagy leszármazottaik 1949 előtti tulajdonának maradéktalan visszaszolgáltatására nem kerülhetett sor. Az Antall-kormány úgy döntött, hogy közvetlen reprivatizáció helyett kárpótlási jegyek bevezetésével, árverések útján próbálja meg a gazdasági ésszerűséget és az egymással gyakran szemben álló egyéni érdekeket összeegyeztetni (Wunderlich, ed. 1995; Minamizuka, ed. 1996; Swinnen, ed. 1997a; 1997b; Csáki–Lerman 1997:428–452; Hann 2005:28).

A kárpótlási folyamaton belül a földtulajdonviszonyok átalakítását négy lépcsőben szabályozták:

– Az 1991. évi XXV. törvény az 1949. június 8-át követően kárt szenvedett állampolgárok és leszármazottaik kárpótlását szabályozta.

– Az 1992. évi XXIV. törvény (második kárpótlási törvény) részleges kárpótlást ajánlott a magánszemélyeknek, akiket az állam 1939. május 1-je és 1949. június 8-a között anyagilag megkárosított.

– Az 1992. évi XXXII. törvény (harmadik kárpótlási törvény) az életüktől, szabadságuktól politikai okokból 1939. március 11. és 1989. október 23-a között jogtalanul megfosztottakat kárpótolta.

– Az 1992. évi XL. törvény (negyedik kárpótlási törvény) meghatározza azokat a szabályokat, amelyek szerint a mezőgazdasági tevékenységet kezdő igénylők elsőbbséget élvezhettek a korábbi kárpótlási törvények szerinti kárigény rendezésének és a kárpótlási jegyek kiutalásának folyamatában.

A birtokvagyonról, amelyet a rendszerváltást követően kárpótlásként visszaigényelhettek a korábbi tulajdonosok vagy azok leszármazottai, az első és második kárpótlá-

si törvény rendelkezett. Kárpótlásban azok részesülhettek, akik földkárpótlási igényt nyújtottak be. A földtulajdonosok, illetve örököseik kárpótlását a törvény ezer aranykorona felső értékhatárhoz kötötte. A korábbi tulajdonosok földtulajdonuk ellenértéként kárpótlási jegyeket kaphattak. A kárpótlási jegyek értékét az elvesztett földek aranykorona-értéke alapján határozták meg. Ezeket a „kvázi értékpapírokat” tulajdonosaik az állami vagyon- és a mezőgazdasági privatizáció során használhatták fel, illetve földet vásárolhattak értük.⁵

A falvak határában 1993 januárjában kétféle földalap várt tulajdonosra: a „tagi földek” vagy más néven „részarány-tulajdoni földalap”, illetve a „kárpótlási földalap”.

Szövetkezeti vagyonnevesítés és tagi földtulajdonlás

A szövetkezeti részaránytulajdon megállapítása a tsz-szel fennálló munkaviszony időtartama, a halmozott személyi jövedelem és a bevitt vagyon együttes figyelembevételével történt. Az indulatok már a tulajdoni hányad kiszámítása kapcsán elszabadultak. A vagyonnevesítés előtt a törvény értelmében minden szövetkezetben ki kellett számolni a tagok tulajdoni hányadát. A kiszámítás módjáról a szövetkezeti közgyűlés döntött. Attól függően, hogy milyen arányban vették figyelembe a *szövetkezetben eltöltött időt, a bevitt vagyont* és a jelenlegi *fizetést*, az aktív dolgozók vagy a nyugdíjasok érdeke érvényesült. Magyarhomorogon az érdekkülönbségek válságba sodorták a termelőszövetkezeteket. A 152 fős tagság felénél kevesebb, hetven fő volt aktív dolgozó. A nyugdíjasok bármikor leszavazhatták az aktív szövetkezeti tagok érdekeit képviselő indítványokat. Ezért az üzletrészfelosztás során a nyugdíjasok számára kedvező döntés született, a fizetést negyven, a ledolgozott éveket pedig hatvan százalékban vették figyelembe a tulajdoni hányad megállapítása során.⁶ Az aktív dolgozók célja a szövetkezet egyben tartásával munkahelyük megőrzése volt, míg azokat a nyugdíjasokat, akiknek gyermekei elköltöztek a faluból, elsődlegesen a gyors készpénzhez jutás motiválta.⁷ Ők egyrészt a részjegyeiket kívánták készpénzben érvényesíteni (tíz-, húsz- vagy ötvenezer forint értékben), másrészt sok nyugdíjas a vagyontárgyban kivitt üzletrészét is pénzzé kívánta tenni.

„A tíz tehenet nem akarja ő fejni. Leadja vágóba, kész, viszontlátás, megkapja a pénzt, mit tudom én, nyolcvanezer forintot, egy FI-es tehénért!⁸ Neki a pénz kell. Az aktív dolgozónak viszont munkahely kell.”⁹

A tulajdoni hányadukat és üzletrészüket menteni kívánó nyugdíjasok az így szerzett pénzzel többnyire a falun kívül élő gyermekeiket kívánták segíteni, ezzel kipumpálva a községből a tőkét, és válságba sodorva a szövetkezetet.

A föld vagy a mezőgazdasági tulajdon – mint a család gazdasági potenciáljának növelését szolgáló eszköz és legbiztosabb érték – alkalmas volt arra, hogy a család létkeretei köré szerveződjenek. Ezért a néprajzi szakirodalomban a föld mindig mint a lokális társadalmakban élő földművelők számára egyedül biztos anyagi alap jelentkezik, amely még a szocialista érában is képes volt átmenteni a jelentőségét, a háztájiban realizálódva. A rendszerváltozást követő néhány évben azonban hangsúlyosan megmutatkozott a földbirtoklás szerepének és jelentőségének – a szocializmus évtizedeiben végbement – devalválódása. Azoknál a családoknál, ahol a fiatal generáció már

tartósan más (többnyire városi) létformára rendezkedett be, a szülők egyetlen utat láttak gyermekeik jövőjének biztosítására: ha a korábbi földvagyon (a megoldhatatlan működtetés okán) pénzvagyonna konvertálják. Ezeknél a családoknál azzal, hogy a fiatalok kiléptek a földművelő életformából, értékét veszítette a földtulajdon, ezért sokan akár értékén alul is igyekeztek megszabadulni vagyongjegyeiktől, tulajdoni hányaduktól, üzletrészüktől.

A 19–20. századi néprajzi szakirodalom mint alapértéket tekinti a paraszti földszertet. Nyilván a 19. század értékrendszere napjainkra jelentősen átalakult, ami azonban megmaradt belőle, felveti a kérdést, hogy a néprajzi gyűjtés formalizálódásától eltelt közel kétszáz év alatt a parasztság sokszor hangoztatott földszertete vajon nem tekinthető-e a korai néprajzi interpretáció által létrehozott romantikus képnek, miközben a hozzátapadt külső magyarázatoktól függetlenül a föld csupán eszköz, olyan anyagi potenciál, amely hosszú távon képes a következő generációk életének biztosítására. A hangsúly tehát nem magán a termőföldön, a gazdaságon van, hanem a következő generációk létkereteinek biztosításán.

Nem csak a készpénzre váltott üzletrész okozhatta a szövetkezetek szétesését. Az üzletrész vagyontárgyban való kivétele többnyire szintén a nagyüzemi gazdálkodás főszámolásához vezetett, akkor is, ha nem értékesítési céllal történt, mert a nagyüzemi rendszerek önmagukban nem voltak feloszthatók, és azokat az üzletrész-tulajdonosok nem voltak képesek nagyüzemi szinten működtetni.

„[...] mert a fejőberendezést soha a bűdös életbe nem fogja kivinni senki, mert az egy nagyüzemre szabott fejőberendezés, az csak így kompletten működtethető. Ha te kiviszed a tíz tehenet, és a másik is tíz tehenet, de a fejőház ott marad az enyészetnek.”¹⁰

Ugyanakkor a kivitt üzletrész működőképességének megőrzésére is akadt példa a térségben. A csökmői tsz akkori elnöke összefogva néhány taggal, így vitte ki saját üzletrészként a szövetkezet halastavát, amelyet aztán bérbe adott.

A részarány-tulajdoni földalap kiadása

A részaránytulajdon kiosztásának megszervezésében az állam nem vett részt, a helyi közösségek hatáskörébe utalta azt. Az 1992. évi II. törvénynek megfelelően minden faluban választottak földkiadó bizottságot, amely feladatához híven kiosztotta a részaránytulajdonokat. A földkiadó bizottságok megválasztásának módját törvény szabályozta. Minden településen szövetkezeti közgyűlést hívtak össze, amelyen a részarány-tulajdonnal rendelkező személyek vehettek részt. Ezeken a gyűléseken demokratikusan legalább héttagú bizottságot választottak, amelynek az volt a feladata, hogy kijelölje a falu határában azokat a területeket, amelyeket a tagok részaránytulajdonuk arányában kapnak. A bizottságokat többnyire úgy igyekeztek összeállítani, hogy azokban az idősebb és fiatalabb korosztályból egyaránt legyenek magas társadalmi presztízzsel bíró tagok. Annak ellenére, hogy munkájukat a kárpótlási hivatal képviselője ellenőrizte, a földkiadó bizottságok jelentős része szakemberek hiányában nem működött megfelelően.

„Hát jobban a területismeret számított, mert maga az elnök is villanyszerelő volt.

De ezek mind olyan parasztyerek, nem volt egyetlenegy ember, aki olyan tanult ember lett volna, olyan egyetemet végzett. És volt egy a tanácsi részről, aki titkár volt, tanácsi titkár volt, na az segített be mindenbe, ha valamit nem értettünk, akkor ugye, mert annyi papírt kiküldtek, hiába olvasta az ember, sokszor nem értette, hogy miről van szó, akkor szóltunk neki, akkor oszt ugye elmagyarázta.”¹¹

A térségben földosztásokra, azaz a tagi földek kiadására 1993 kora tavaszán került sor. A földkiadó bizottságok feladatukhoz híven földterületekben realizálták a tagok tulajdonát jelképező aranykorona-értéket.¹² A bizottság nyilvánossá tette, hogy melyik táblák jelentik a részarány-tulajdoni alapot, majd összeírta, mekkora az igény az egyes táblákban, azaz ki melyik földterületet szeretné. Minden területnek ismert volt az összes aranykorona-értéke, és ennek az értéknek a felső határáig helyezhették bele a tagok a részaránytulajdonba kapott földjük aranykorona-értékét. Ha egy területre több volt az igénylés, mint a tábla összes aranykorona-értéke, akkor sorsolás útján választották ki, hogy kiknek teljesítik másik táblából az igényét.

„[...] itten van egy terület, 51 hektár. Kórósszigeten a legjobb föld. Háromszázan igényelték. Én is igényeltem. De amikor megtudtam, hogy cédulát húznak rá, akkor kiléptem. Sorsot húztak, mer’ ugye ötvenegy hektárból nem mérhető ki háromszáz hektár.”¹³

Amikor megtelt egy terület, újat kezdtek. A földosztás gyakorlata is településenként változott. Csökmőn például nem sorban haladtak, nem kötötték meg, hogy melyik táblából választhatnak az igénylők, a teljes osztásra kijelölt földterületből igényelhettek.

Miután a földkiadó bizottság behelyezte az egyének tulajdonának megfelelő aranykorona-értéket a kijelölt területekre, osztatlan közös tulajdonok jöttek létre. Ezért következő lépésként az új tulajdonosoknak ügyvédet kellett volna fogadni, aki megszünteti az osztatlan közös tulajdon státusú föld együttes birtoklását, valamint földmérő szakembereket kellett volna alkalmazni a földterület szétosztásához. Az ügyvédi és földmérői költségek kiadást jelentettek volna, ezért a tulajdonosok összefogtak, és saját pontatlan módszerekkel mérték ki egymás között a területeket, napjainkig húzódozó problémát okozva ezzel, mert a földet használják, de senki sem tudhatja biztosan, hogy a saját földjét műveli-e. Az új tulajdonosok által alkalmazott „olcsó” megoldás a földeladást is megnehezítette. Bár a részaránytulajdon hivatatosan el lehet adni, de a „házilag” kimért tulajdon csak akkor értékesíthető, ha a többiek is beleegyeznek. A tulajdonosok közül többen nem élnek már, vagy külföldön tartózkodnak, és címük ismeretlen. Így a közös tulajdonú földterületek értékesítése gyakran akadályokba ütközik. A földek kimérése kapcsán az is konfliktus forrásává vált, hogy a legtöbb falubeli pontosan tudta, hol húzódtak a korábbi családi földtulajdon határai, ám az új elosztásnál gyakran eltértek a mérések a falubeliek elvárásaitól. A földkiosztásnak ez a formája nemegyszer pénz vagy szakértelem hiányában működésképtelennek bizonyult. Akadt olyan település, ahol végül állami beavatkozásra volt szükség, és az FM-hivatal bonyolította le a földkiadást.¹⁴

„[...] Mán úgy rendesen kimértük, mikor ugyanazt a területet mérte ki a mérnök, akkor az pontosan ellenkezőleg mérte. [...] Pontosán mink így mértük, ő meg amúgy mérte. Pont a másik irányból. De hát ugye ők térkép után mérték.”¹⁵

A földek tényleges tulajdonba adása során a részarány-tulajdonú földalapnak csupán egy része kelt el. A tagság többsége csak részben vagy egyáltalán nem vette ki a neki

járó földet a szövetkezetből, illetve sokan az így megkapott földet is bérbe adták a szövetkezetnek. Mivel nemcsak a földkimérést, hanem a földkiosztást is a szakértelem hiánya jellemezte, szerencsés volt, hogy a tagság jelentős része nem vette ki a földjét.

A privatizáció hatása a birtokstruktúrára

A vidéki lakosság körében jelentős volt azoknak a száma, akik szakértelem, tőke, felszerelés és munkaerő hiányában meg sem próbálkoztak magángazdaság kialakításával. Miután mérlegelték a szükséges ráfordítások mértékét, önálló gazdaság létrehozását és rentábilis működtetését eleve reménytelennek ítélték. Alaptőke hiányában ugyanis hitelek felvételére kényszerültek volna, ám a magas kamatú kölcsönök visszafizetése nem látszott reálisnak (Szilágyi 2002:13).

Az önálló gazdálkodás elkerülésére több lehetőség kínálkozott. A legkézenfekvőbb volt a földtörvény életbelépése után tulajdonrészüket teljes egészében bérbe adni a szövetkezetnek. Mások gyorsan kivették és értékesítették a tulajdonukat, mert attól féltek, hogy a szövetkezet csődbe jut, és elvesztik a vagyონrészüket.¹⁶

Akadtak olyanok is, akik a földterületből csak egy kisebb, egy-három hektárnyi részt mértek ki, a többi területet bérbe adták a tsz-nek. Mások eleve nem számíthattak néhány hektárnál nagyobb kárpótlásra.¹⁷ Ez az üzemméret nyilvánvalóan nem volt alkalmas új típusú mezőgazdasági vállalkozás létrehozására, az önellátó kisgazdaságok birtokosai a szocialista érában kialakult háztáji modelljét kívánták így folytatni, nagy részük a rendszerváltás és a környék foglalkozási szerkezetének megváltozása előtti formában igyekezett gazdálkodni (Nemes–Heilig 1996:149–181). A mezőgazdasági termelés az önellátást szolgálta, a háztartás részeként működő kisgazdaságokat a lokális társadalom legkülönbébb rétegei működtették. Megtalálható volt ebben a kategóriában az idős nyugdíjas és a munkanélküli éppúgy, mint azok, akik a pénzjövedelmüket ipari munkásként szerezték. A gazdák eltérő motiváltságának és az önellátó gazdaság háztartásellátó szerepének megfelelően különbözött a termelés jelentősége is. A kistermelők számottevő része csak ház körüli gazdálkodást folytatott, némileg kiegészítve vele a család élelmiszer-ellátását (Burgerné Gimes et al. 1990:2).

A tíz–húsz hektáros magángazdaságok hagyományosan középparaszti mintára szerveződtek. A „több lábbon állás” biztonságára való igény és a kockázat minimalizálása jellemezte ezt a kollektivizálás előtti gazdálkodói mentalitás és gazdasági struktúra fenntartására törekvő termelői csoportot. A nagyrészt „örökölt anyagi tőkével”, vagyis számottevő kárpótlási földvagyonnal rendelkezők a helyzetek kihasználására, a változások kivédésére rendezkedtek be (Borsos–György 1999:76–78). Ezekben a gazdaságokban hiányoztak a piaci ismeretek és a kapcsolati tőkefajták (Kemény 2005:180). Sok esetben nem a jövedelmezőség, csupán a biztonságos termelés volt a fő cél. A kockázatkerülés azonban korlátozta az elérhető haszon mértékét is (Nemes–Heilig 1996:149–181). Ragaszkodtak azokhoz a termékfajtákhoz, amelyek előállításához szakértelmük predesztinálta őket. Ezek kudarca esetén csak a rendelkezésre álló termelési repertoáron belül változtattak.

A tulajdonosra és családjára hárult a fizikai munka jelentős része. A birtokok roszsul gépesítettek voltak, tulajdonosaiknak nem volt fejlesztésre fordítható tőkéjük. Így

a termelőknek jelentős összegeket kellett bér munkára költeniük. A térségben leginkább állattenyésztésre szakosodott önálló gazdaságok jöttek létre, amelyek többnyire sertést, szarvasmarhát és juhot tartottak. A tejtermelés és a sertéstartás veszteséggé válásával sokan hízóbikatarással igyekeztek kilábalni a bajból. Birtokméretük elegendő volt ahhoz, hogy megtermeljék az állatállomány takarmányszükségletét, a fölösleget pedig értékesítsék. Az 1990-es években a megváltozott piaci feltételek között a nem tervezett állatszaporulat értékesítése egyre nehezebbé vált, mert az előre nem kalkulált termelés felvásárlópiaca megszűnt. A termelés legproblematikusabb részévé az értékesítés vált. Mivel a kistermelők nem rendelkeztek érdekképviseléssel, rendkívül kiszolgáltatottak voltak. A romló gazdasági feltételek között általánosan jellemző volt a termelési kedv csökkenése, mert a tradicionális keretek nem tették lehetővé a gazdaságos termelést. Az átalakításhoz szükséges lehetőségekkel nem rendelkeztek, és a változtatáshoz nélkülözhetetlen tőkét ekkora birtokméreten nem tudták megtermelni, ugyanakkor fedezet hiányában kölcsönt sem tudtak felvenni. A legtöbb tíz–húsz hektáros gazdaság már a kezdetektől veszteséget termelt, és fokozatosan kiszorult a piaci termelésből.

Az ötven–hetven hektáros vállalkozásokra a gazdaság modernizálása, gépesítése és az intenzív ártermelés volt jellemző. Tulajdonosaik gyakran a termelőszövetkezet felső- és középvezetői közül kikerült, magas szintű mezőgazdasági szakismeretekkel rendelkező vállalkozók voltak (Kotics 2001:145). A velük készített interjúkból kirajzolódott, hogy önreprezentációjuk során milyen morális és anyagi értékekre helyezik a hangsúlyt, valamint hogy miben látják a sikeres gazdálkodói magatartás főbb összetevőit. Más morális alappal rendelkeztek, mint a szövetkezeti alkalmazottak. Értékrendszerükre a „*self-made man*” ideáltípus követése volt a jellemző. A falusi közösségekben kizakadó és életpályáját individuusként tervező vállalkozó magát az individualizációt és az ehhez kapcsolódó mentalitásbeli változásokat testesítette meg (Benda 1991:172). Vállalkozásuk történetét elmondva a szorgalomra, az általánosnál intenzívebb és több munkavégzésre, valamint a külső kényszerítő körülményekre fektették a hangsúlyt. A visszaemlékezések fontos eleme volt, hogy az 1990-es évek első felében, a vállalkozások létrejöttének idején „szinte a semmiből”, saját tartalékaik mozgósításából kezdtek gazdálkodni. A hajdani kényszervállalkozók szerint helyzetük azért sajátos, mert a rendszerváltást követően könnyebb volt vállalkozásba kezdeni, újabb vállalkozók a szigorodó gazdasági viszonyok között csak nehezen tudják követni őket. Ugyanakkor a gazdaságteremtés reprezentálásában még az ezredforduló idején is jelen volt a mentegetőzés az újszerű piacra szervezett gazdálkodási stratégiák miatt, amelyeket a lokális társadalom gyakran elutasított. A témakör kutatása során körvonalazódott, hogy a rendszerváltás során nyereséges gazdálkodásba csak azok foghattak, akik a rendszerváltás előtt elegendő mennyiségű gazdasági és szimbolikus tőkét halmoztak fel vagy örökölték, és azt a piacgazdaságba fektették (Tóth 1992). Az egyén társadalmi-gazdasági hierarchiában elfoglalt helyét az egyes tőkefajtákból (örökölt, hatalmi, kapcsolati, emberi és tekintélytőke) származó részesedése határozta meg. Az intenzíven kockáztató gazdálkodók főként „hatalmi tőkével”¹⁸ bírtak, vagyis az anyagi előnyökhöz jutást elősegítő pozícióval rendelkeztek (Borsos–György 1999:76–78).

A piacra szerveződő gazdasági magatartás jellemző rájuk, céljuk a profitszerzés. A termelést kalkuláció előzi meg, a pénzhasználat minden elemében vállalkozói. A kal-

kuláció a saját munkavégzésre is kiterjed. A gazdaság pénzügyeit könyvelik, rendszeresen megtervezik a várható kiadásokat és bevételeket (Kovách 1988:91–93). Ez a gazdálkodási forma megkívánja a kínálózó lehetőségek folyamatos keresését, s megtalálásuk esetén azok azonnali megragadását, maximálisan mozgósítva a rendelkezésre álló energiákat, élettapasztalatot, kapcsolatrendszert. Megkövetel bizonyos túlbiztosítást. Kényszeríti az egyént a tartalékok koncentrálására (Bíró A. et al. 1994:29).

Kárpótlás és földárverés

Arról a szocializmus előtti – Bourdieu (1997:156–177) által örök anyagi tőkének nevezett – birtokvagyonról, amelyet a rendszerváltást követően kárpótlásként visszaigényelhettek a korábbi tulajdonosok vagy azok leszármazottai, az 1991. évi XXV., illetve az 1992. évi XXIV., XXXII. és XLIX. törvény rendelkezik. Kárpótlásban a földkárpótlási igényt benyújtó személyek részesülhetnek.

Még a szocialista érában a tsz-ek megváltották a földet azoktól, akik nem voltak tsz-tagok. A megváltott földterülettel rendelkező és nem mezőgazdasági munkából élő személyeknek lehetőségük nyílt kárpótlási igényt benyújtani, amiért kárpótlási jegyet kaptak. Ugyanakkor a tsz-tagok nem részesülhettek ilyen módon kárpótlásban, hiszen ők tulajdoni hányaddal rendelkeztek, a földjeik tsz-használatban voltak, ezért nekik a bevitt földek alapján részarány-tulajdonuk volt. Tehát ha egy tsz-tag az ötvenes években bevitte a földjét a tsz-be, elhunytá után örököseire szállt a föld. Ha az örökös a tsz-ben dolgozott, akkor maradt neki a tsz-ben tulajdonhányada, ha pedig az iparban, akkor azt a tulajdonrészt megváltották. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy egy családon belül két testvér közül az, amelyik tsz-tag volt, megkapta a földet, a másik testvér, akinek annak idején megváltották a földjét, kárpótlási jegyet igényelhetett. Tehát a részarány-tulajdon ennek alapján csak a tsz-tagokat illette meg. Közülük azonban mindenkinek vissza kellett kapnia a földjét.

Az 1990-es években megszűntették a szövetkezeti közös tulajdont, minden területet nevesíteni kellett, és a tulajdonos alapján meg kellett állapítani, hogy kinek milyen arányban jár földterület. A tulajdonosok a szövetkezetben eltöltött idő, illetve a bevitt területek alapján kaptak földet. Előfordult, hogy aki elköltözött a faluból, nem is tudta, hogy földterülethez jutott, mert elérhetőség hiányában nem tudták értesíteni. Ezek a földek sem maradtak azonban parlagon, többnyire a telekszomszéd művelte.

A földárverések 1993-tól kezdődtek, amikor a kárpótlási jegyek már rendelkezésre álltak. A tsz-eket törvény kötelezte kárpótlási és részarány-tulajdoni földalap létrehozására. A kárpótlási jeggyel rendelkezők földárverésen, „liciten” jutottak remélt tulajdonukhoz. A kárpótlási földalapba került földekre hirdették meg az árveréseket. Az első két körben a kárpótlási jeggyel rendelkező gazdák és cselédek helyben lakó leszármazottai vehettek földet. Az utolsó két körben – amíg tartott az alapból – már az ország bármelyik pontjáról jöhettek földet vásárolni a jegyükért az idegen vállalkozók és a politikai kárpótoltak nem helyben élő leszármazottai.

Az első körben nem volt jellemző az egymásra licitálás, a résztvevők megegyeztek egymás között: egy aranykorona ötszáz forintért kelt el. Azért ennyiért, mert az 1991. évi XXV., tulajdonviszonyokat rendező törvény 22. § (1) bekezdése értelmében az

árverésen részt vevők az egy aranykoronának megfelelő forintértékre licitáltak. Ha a kikiáltási áron vagy afelett nem volt ajánlat, a kikiáltási ár folyamatosan, de legfeljebb 500 Ft/aranykorona értékig volt csökkenthető (Nagy, szerk. 1991:67).

„Az emberek nem buták, előre megegyeztek, tudták, ki mit akar megvenni, tehát nem is nagyon volt itt vita, ha volt, már előtte lerendezték, tehát magán a kárpótlási árverésen mindenki csak nyugodtan tárcsázott, tehát előre megbeszélték, hogy ne legyen veszekedés.”¹⁹

A magyarországi földmagánosítás sajátja, hogy a vagyonosabb, tőkével rendelkező szereplőket hozta előnyösebb helyzetbe, mert közvetett eszközökkel, kárpótlási jegyekkel oldotta meg a föld elosztását (Borsos et al. 1999:26). Amikorra elérkezett a kárpótlás ideje, az összeomló szocialista gazdaság következtében az elmaradott, hátrányos helyzetű térségekben élők jelentős része már elvesztette munkahelyét. A családok felérték tartalékaikat, nem volt tőkéjük, hogy földet vásároljanak, miközben ekkor emelkedtek fel a földárak, és 1000–3000 forintért kerültek kalapács alá aranykoronaként. Amikor nyílttá vált a licit, és az egész országból érkezhettek a nagy mennyiségű, nem csak földből szerzett jegyekkel rendelkező földvásárlók, akik úgy ítélték meg, hogy a földvásárlás jó befektetés lesz a későbbiekben, a helybeliek nagy része esélytelenül állt velük szemben. Összességében azonban már nem nagy területre licitálhattak, mert a helyi gazdák földkiigényléseit követően ekkorra nagyon kevés föld maradt a falvak kárpótlási földalapjában. A földek kilencven százalékát elárverezték az első két körben. (Például Újirázon csupán néhány tíz hektár maradt.) Az utolsó körre megmaradt földek gyakran azért nem keltek el korábban, mert nagyon távoli vagy rossz minőségű területek voltak.

Mivel a hiányos tájékoztatás következtében sokan nem ismerték fel a földvásárlásban rejlő lehetőséget, kárpótlási jegyeiket eladták, így az árverések során a kárpótlási földek nem helybeli tulajdonosok kezébe is kerülhettek. A „kívülről” érkezők között akadtak olyanok is, akik nagyobb mennyiségű kárpótlási jeggyel érkeztek a licitálásra, de nem érdekelte őket a megvásárolni kívánt földek minősége vagy elhelyezkedése.

„Körösújfaluban, utolsó körön volt még kimaradva negyven hektár föld. Jött egy ismeretlen fickó egy nagy aktatáskával, kiderült, hogy az Almássy grófnak volt a megbízottja, és mondta, hogy neki kell föld. Tehát egyezzenek meg, ő elviszi a felét, a húsz hektárt, a többit meg vihetik az emberek, ahogy akarják. Erre megverték először, mert azt mondta, hogy ha nem egyeznek meg, ő mindet megveszi, és a táská teli volt kárpótlási jegyekkel. Tehát neki mindegy, hogy mennyiért, de megveszi, mert kell a föld, muszáj volt megegyezni. Annyi tisztesség volt benne, hogy a felit átengedte az embereknek, a helyieknek. Nem lehetett volna rálicitálni, mert tele volt a táská jeggyel, több tízmillió forint értékű kárpótlási jegy volt benne. Mondta, hogy neki mindegy, mennyiért, ő megveszi. Ő is jól járt, mert ötszázért vette meg végül.”²⁰

Az általam vizsgált térségben a kárpótlás körüli konfliktusok kialakulásában négy tényező játszott jelentős szerepet: a földbirtoklási tradíciók hiánya, történelmi előzményekből fakadó óvatosság, kivárá magatartás, a hiányos információk és a kárpótlási törvények fogyatékoságai.

A földbirtoklási tradíciók hiánya

A 20. század végére a falvak lakosainak életmódja, érték- és normarendszere sok tekintetben különbözött a szocialista éra előtti paraszti mentalitástól. Az ipari, városi életforma elterjesztése néhány évtized alatt átformálta a lokális társadalmakban élőket, és az életformaváltás következtében átalakult a gazdálkodási mentalitás is. Bár az egyes társadalmi csoportok esetében az élethelyzetekben vagy normákban találunk kontinuitást a korábbi beállítódásokkal és gondolkodásmódokkal, a gazdálkodás – különösen a fiatal nemzedékek körében – mégsem volt vonzó életmód minta. A földhöz való visszafordulás gyakran csak alternatív lehetőségként vagy kényszerként merült fel (Molnár Á. 2005:127–138), és az esetek többségében nem volt meghatározó szerepe a jövedelemszerzésben. A szocializmus negyven évében a falusi életforma és a mezőgazdasági munka presztízsvesztésének lehettünk tanúi. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a továbbtanuló, a kistelepülésekről középfokú iskolákba eljáró fiatal nemzedék kimaradt a szocializációból, mert nem volt jelen, és így nem sajátíthatta el az előző nemzedékek gazdálkodási gyakorlatát,²¹ hanem a szocialista propaganda mindent megtett azért, hogy a hagyományos paraszti gazdálkodás és életmód presztízst ki-sebbitse.²²

A rendszerváltozás idején a korábbi földművesek jelentős része már nem rendelkezett földbirtoklásra vonatkozó ismeretekkel. A tsz-szervezések és a kuláküldözések idején a legsúlyosabb atrocitások éppen a színvonalasan termelő közép- és nagygazdaságok tulajdonosait érték, akik védekező reakcióként gyakran a falusi, kvázi paraszti létforma felszámolásával válaszoltak, és a városokba költözve megszűnt a földműveléshez fűződő kapcsolatuk.

A kollektív gazdálkodás során specializálódott a munkavégzés, ezért a rendszerváltás idejére a mezőgazdaságban dolgozók jelentős része a nagyüzemi gazdaságokban csak részmunkákat látott el, nem látta át a termelés egész folyamatát, sem tapasztalata, sem ismerete nem volt az önálló üzemszervezet kialakításához.

„[...] itt a legnagyobb probléma az, hogy az emberek szakosodtak. Traktoros nem tudja, hogy mennyi vetőmag, búza kellene. Viszont traktorosnak tökéletes. De ezért nem is mer hozzányúlni a saját földjéhez.”²³

Az önálló gazdálkodás felvállalása tekintetében ugyanakkor az ország egyes tájegységein jelentős eltérések tapasztalhatók, még csekély földrajzi távolság esetén is más-más stratégiákat figyelhetünk meg. Mivel nem beszélhetünk zárt területi jellegű közösségekről (Tönnies 1983:7–35), egyetlen település lokális társadalmán belül is teljesen eltérő viszonyulások vannak jelen, gyakran társadalmi csoportonként más módon élték meg a privatizációt.²⁴

Az általam vizsgált bihari térségben az egyéni gazdálkodás hagyományai nem jelentősek. Bár Magyarhomorog kismemesi településnek számított, és a második világháború előtt Komádiban is számottevő volt a földtulajdonnal rendelkezők száma, mégis a 20. század elejéig a bérbeadás dominált (Molnár B. 1952:370–386). Ugyanakkor a térség földbirtokszerkezetére jellemző volt, hogy a terület néhány nagybirtokos kezében összpontosult (Dankó 2001). A telepített falvaknál még kevésbé tapasztalhatók földbirtoklási tradíciók, hiszen olyan napszámosok érkeztek ide, akik korábban

is bér munkásként dolgoztak, és csak a káptalantól kapott néhány katasztrális holdnyi földtulajdonnal rendelkeztek. A föld megmunkálásához értettek, de a földtulajdonlásban nem volt tapasztalatuk. Bár jelentős volt azok száma, akik kezébe a rendszerváltozást követő privatizáció során visszakerült a föld, de ebben a térségben ezek többnyire olyan kis területek voltak, melyek az önálló gazdálkodást nem tették lehetővé. Újirázon eleve kisbirtokokat osztott a káptalan, és még az ügyesen gazdálkodók is csak 10-11 katasztrális holdra tudták feltornáztatni az induló 4,5 holdat a második világháborúig. Kórósszigeten pedig csak néhány nagycsaládos betelepülő rendelkezett 25 katasztrális holddal (Lovas Kiss 2007:255). A kárpótlási törvény értelmében is kis összegekhez jutottak, hiszen kicsi volt az elvett földterület. Nagyobb summát a második kárpótlási törvény folytán a hadifogságot megjárta személyek kaphattak. Az itt élők vállalkozói ismereteiket leginkább háztáji gazdaságok működtetése során szerezték, ám ez a gazdaságszervezési forma a kilencvenes években a termelőszövetkezetek háttérbázisa nélkül nem bizonyult életképesnek.

Óvatos, kiváráó magatartás

Sokaknak a földvisszaigénylésekre válaszként adott kiváráó magatartása mögött kockázatminimalizáló gazdasági stratégia állt, azaz a külső változtatási szándéokra addig nem reagáltak, amíg az átalakulás haszna nem volt látható, nem volt mérhető. Bár a rendszerváltás után legtöbbször megtapasztalták megszokott gazdálkodási stratégiáik életképtelenségét, de nem változtatással, hanem kiváráással, a termelés visszafogásával igyekeztek alkalmazkodni. Az óvatos, kockázatkerülő gazdasági magatartás következtében kiesett jövedelmet a fogyasztás csökkentésével, takarékos életvitellel ellensúlyozták, és fokozatosan felélték a tartalékaikat (Bíró et al. 1994:29). Ezzel azonban jelentős hátrányba kerültek a helyzetet átlátó, illetve kockázatvállaló társadalmi csoportokkal szemben.

Újirázon például a bizonytalan helyzetben – kollektív szinten is – a lehetséges legjobb létstratégiának a kiváráás látszott, vagyis addig tolni a döntési szituáció időpontját, amíg a manőverezés módját ad a változás irányának és hatásának felmérésére (Kiss 2002:101): „[...] Jött ez a rendszerváltásnak nevezett valami, és akkor nagyon óvatosak voltunk, hogy bele ne tenyereljünk valamibe, maradjon a tsz, majd alakul.”

Azonban a kiváráó magatartás az alkalmazkodás kudarcává vált, sikerült ugyan a döntéshelyzetet hosszú távon elodáztatni, ám közben csődbe jutott az újirázi tsz.

Hiányos információk

A rendszerváltással járó változásokat a rurális térségben élők jelentős része a szóbeszédre támaszkodva követte nyomon. Általánosan jellemző problémaként vetődött fel a privatizációval kapcsolatos információk hiánya. Kezdetben a tsz-tagok nem merték kivenni a részarány-tulajdoni földeket, teljes tulajdoni hányadukat a szövetkezetben hagyták, mert a közvélekedés szerint elbocsátották volna azt, aki kiveszi a földjét (vagy

annak egy részét), és így „hűtlen lesz a szövethozó”. Az idős generáció körében elterjedt, hogy akik visszaigénylik a földjüket, azok elvesztik a nyugdíjukat, és ez visszariasztotta őket.

A fiatal, képzett tsz.-tagság sem minden esetben ismerte fel a kínálkozó lehetőséget, mert az új helyzet eltért a saját szocializációs mintájától.

„Nekem itt a gazdaságban mint fiatal vezető lett volna lehetőségem – gyakorlatilag fillérekért – földet vásárolni, és nem ismertem fel annak a lehetőségét, hogy ez anyagilag is egy jó befektetés lenne a későbbiekben. A mi nemzedékünk azon nőtt fel, hogy nagyüzem meg kollektív gazdaság, és én nem láttam a rendszerváltáskor, hogy mi lesz ennek a vége.”²⁵

A hiányos tájékoztatással magyarázható, hogy az általam vizsgált térségben a lokális társadalmak egyes rétegei a tervgazdálkodást követő piacgazdaságot nemcsak elfogadni, hanem sok esetben megérteni sem voltak képesek, csak lassan látták át a privatizáció lényegét. „Nem is nagyon hitték el az emberek, hogy visszakerülnek a földek a termelőszövetkezeti tagság tulajdonába, és tényleg ki lesznek azok jelölve, és igazából megtörténik a rendszerváltás. Mert a mindennapokban nem volt ez olyan egyértelmű, hogy ez így végig fog menni, és vége annak, hogy szocializmus.”²⁶

A történések hátterével sem voltak mindig tisztában. A földosztás során többen úgy gondolták Újirázon, hogy a komádiak felvásárolták az újirázi földeket, holott csupán annyi történt, hogy az újirázi Arany Láp Tsz Komádi határában lévő földterületeire a komádi gazdák licitálhattak először, és így visszakerült az eredeti településhez a terület. Mindezt az újiráziak közül sokan úgy élték meg, hogy kifosztották őket, mivel ezeket a területeket Újirához tartozónak gondolták. „Itt mindenünket elvitték. Egyszerűen nem is tudtuk. A komádi emberek azt mondták: – Itt még van egy földterület, meg még egy. Pár száz forintokért elvitték. Például a kijárótunkat is egy komádi ember ellicitálta. Nem volt, aki tisztába tegye ezt, hogy ugye ki lesznek ezek a földek írva, hogy figyeljenek oda. Vagy, hogy összehívták volna a polgármestereket. Sok bosszúságot okozott ez.”²⁷

A kárpótlási törvények fogyatékoságai

Az agrárreform mesterségesen, felülről szervezett, folyton változó szabályrendszere gátolta a birtokviszonyok formálódását, így a rendszerváltozással bekövetkező tulajdoni szerkezetváltás az agrártársadalmat megosztó konfliktusforrássá lett.

Az 1992. évi II. törvény lehetővé kívánta tenni a tagok számára, hogy tulajdonrészükkel együtt kiválhassanak, és önálló gazdálkodásba fogjanak, ezért határozott a mezőgazdasági szövetkezeti vagyon értékeléséről és nevesítéséről. Több adatközlőm vélekedett úgy, hogy ennek a törvénynek a valóságos célja a szövetkezetek felszámolása volt. A megkérdezettek közül többen a tsz-ek „tudatos” szétveréséről beszéltek. „A tsz is megszűnt. Tönkrevettek mindent. Minket nem úgy hajtottak be a tsz-be. Az emberek vidéken nem akartak elköltözni, itt akartak élni. Ez munkahely volt, és ez nekünk nagyon megfelelt. Bármit mondanak az okosok!”²⁸

Visszatekintve az egyik legjelentősebb problémát az okozta, hogy az állami gazdaságok, kombinátok, valamint a termelőszövetkezetek dominanciája a tulajdonviszonyok

átalakulása miatt, törvényi úton és nem versenyhelyzetben szűnt meg. A szövetkezeti törvény értelmében a tsz-ek földjeit szétszétlőtték a tagság között. Mivel a szövetkezetek tulajdonában nem lehetett földterület, kénytelenek voltak bérelni, ami jelentősen rontotta gazdálkodási lehetőségeiket. Ennek ellenére sok közülük átalakulva egy ideig még működőképes volt. A nagyüzemek rendszerváltást követő, jogszabályi úton, felülről vezérelt felszámolása gyakran erőteljes ellenállásba ütközött, mert szemben állt a tagság érdekeivel. A tagok közül sokan a rendszerváltás után sem vették ki földjüket, a szövetkezettel műveltették és értékesítették a megtermelt gabonát. 1993-ig a szövetkezeti vagyonnak csupán 6,7 százalékát privatizálták. Az alacsony magánosítási arány jelzi, hogy a tagság bízott a szövetkezeti termelési forma folytathatóságának lehetőségében (Harcza et al. 1994:34).

Az adatgyűjtés során tapasztalható volt, hogy a kollektív gazdálkodás emléke a bizonytalan gazdasági viszonyok következtében egyre inkább megszépült. A vizsgált térségben a tsz-ek és a háztáji köré a visszaemlékezésekben a nyugodt és kiegyensúlyozott élet mítosza épült. Nemcsak az új élethelyzetben lecsúszók gondoltak a munkahelyet és anyagi létbiztonságot jelentő tsz-ekre nosztalgiával, hanem a gazdálkodás szakszerűségét, technikai színvonalát illetően a vállalkozók körében is követendő példa lett a hajdani szövetkezeti ökonómia. Az adatközlők narratíváikban a nyolcvanas évek „szövetkezeti jólétére” emlékeztek, és a „világszínvonalú magyar mezőgazdaság” toposzát fogalmazzák meg.

Tévesnek bizonyult a döntéshozók azon feltételezése, hogy az egykor volt tulajdonosok örökösei a mai kor lehetséges gazdálkodói. Figyelmen kívül hagyták az a tényt, hogy a volt gazdák leszármazottainak jelentős része városi polgárrá vált, akik a földhöz való visszatérést presztízvesztésként élték volna meg. Nem értettek a gazdálkodáshoz, és nem is kívántak gazdálkodni, hacsak a munkanélküliség rá nem kényszerítette őket.²⁹ Így a mezőgazdasági földterület számottevő része nem az adott településen lakó gazdálkodók között oszlott meg, hanem a máshol élő (gyakran városi), földműveléssel nem foglalkozó tulajdonosokhoz került, akik bérebe adták földjüket a helyi gazdálkodóknak. Az új földtulajdonosok birtokukat befektetésnek tekintették, ezért az eladást rendszerint elhalasztották, magasabb földárakra várva.

„Ez a fölparcellázása a földnek, ez egy elképesztő dolog, a politika ökörködött. Hogy még a városból hazajövő embereknek is eltartást biztosít, oszt’ még akik itt voltak, annak se. A faluból kivonódott a jövedelem, mert a földjára meg egyéb nem helybe ment.”³⁰

Más földhöz juttatottak ugyan a mezőgazdaságban dolgoztak, vidéken éltek, de felszerelés, tőke hiányában, illetve életkoruk miatt már nem tudták megművelni földjeiket.

Késedelmes és szűkös volt az állami tulajdon megszerzését lehetővé tevő értékpapír-felajánlás is, így mélyre süllyedt a kárpótlási jegyek tőzsdei árfolyama, ami elbizonytalanította a gyakran tájékozatlan helyi tulajdonosokat. Ezért sokan áron alul „szabadultak meg” kárpótlási jegyeiktől.

Bár a privatizációs törvény követelményként határozta meg a kárpótlási jegyekkel szembeni megfelelő vagyoni kínálat biztosítását, valójában az állam a kárpótlási jegyek többcélú felhasználásához nem nyújtott széles körű kínálatot, így a kárpótlási jegyek tulajdonosait a termőföldek megszerzésében tette érdekeltté. Következésképpen a

termőföld privatizációja alárendelődött a történelmi jóvátételnek, és a paraszti magántulajdont ért sérelmek részleges orvoslását más állampolgári tulajdoni problémák kárpótlásával azonos eljárás alá vonták (Laczkó 2005).

Az általam vizsgált térségben a lakosság egy része a kárpótlási törvényeket több ponton is sérelmezte. A kárpótlásnál az 1949-es állapotot vették alapul, így – a helyiek véleménye szerint – azokat is kárpótolták, akiket szolgálataikért a szovjet hatalom juttatott földhöz. Mivel a hadifoglyok kárpótlása a falu földjeiből történt, így – megítélésük szerint – ezeket az embereket a falu kárpótolta, nem az ország.

A térségben élők leginkább saját tulajdonukat szerették volna visszakapni, más földjére nem formáltak jogot, viszont a reprivatizációt a kárpótlási törvény nem tette lehetővé.³¹

A néhány száz lelkes települések lakói ismerték egymás múltját, pontosan tudták, ha valaki valótlan állított, ezért morálisan rossz hatással volt, és kiábrándultságot gerjesztett a lokális társadalom tagjaiban, hogy a kárpótlási törvény teret engedett a nyereszkesedésnek. Újirázon például az egyik lakos sajátjaként tüntette fel a háború előtt a településen működő Hangya Szövetkezet tejjgazdaságát. (Annak idején az üzem őrzését látta el, így kerülhetett hozzá néhány olyan okirat, amellyel a tulajdonjogát igazolni tudta.) Bár a helyiek tisztában voltak a valósággal, csupán a kiközösítés eszközával éltek a csalóval szemben, de jogi úton semmit sem tettek a közösség érdekeinek érvényesítésére.

A kárpótlás végletesen szétaprózott birtokviszonyokat alakított ki. A licitálás során megszerzett földtulajdon arra elég volt, hogy a vidéki emberek egy része ne legyen nincstelen, de arra nem, hogy egy elfogadható, polgári életforma háttérét biztosító termelés alapja legyen.³²

1. táblázat. A földtulajdonos háztartások és a földterület megoszlása birtokméret szerint az 1996. május 31-i adatok alapján³³

Birtokméret	A földtulajdonos háztartások	A földterület (ha) megoszlása (%)
– 0,2	57,0	3,4
0,2– 1,0	22,4	7,5
1,0–10,0	18,3	41,2
10,0–50,0	2,1	29,4
50,0–	0,3	18,5
Összesen	100,0	100,0

Összegzésképpen

A települések vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a privatizáció befejeztével senki sem elégedett. Egyes társadalmi rétegek egzisztenciális és anyagi hátrányba kerültek a privatizáció során, de akik földhöz jutottak, azok közül is csak kevesen voltak képesek önálló üzemszervezeti egység létrehozására, és az ezredfordulóra még kevesebben maradtak, akik nyereségesen tudtak termelni. Az általam vizsgált térségben gyakori,

hogyan a megkérdezettek narratíváikban nosztalgikusan emlegetik fel az elmúlt „tsz-világot”.

Az átalakulás során a döntéshozók nem vették figyelembe a lokális társadalmakban élők hagyományosan kódolt gazdaságszervezési stratégiáit és alternatíváit. A szövetkezetek „ellehetetlenítése” még a javakat szerzők számára sem volt egyértelműen kedvező. A megkérdezettek jelentős része úgy ítélte meg, hogy a fejük fölött döntöttek, nem volt beleszólásuk saját lokális életviláguk alakításába. A hetvenes évektől konszolidálódó agrárviszonyok között fokozatosan „magára találó” falusi lakosság létkereteit ismét fenekestül felforgatta a földmagánosítás. A kárpótlás sokak számára bonyolult és rosszul kommunikált volt, ezért a kapcsolati és gazdasági tőkével rendelkező társadalmi csoportok jutottak előnyhöz, míg az elosztásból kimaradtak kénytelenek voltak tartalékaikat felélni, ami miatt sem a vagyonszerzésben nem tudtak részt venni, sem korábbi gazdálkodási stratégiáikat működtetni.

Lényegében nemcsak a veszteséges, de nagyrészt a jól működő, korábban nyereséges termelőszövetkezeteket is csődbe juttatták a privatizáció kapcsán hozott agrárpolitikai döntések. Különösen azok a települések jártak rosszul, ahol a szövetkezet volt az egyetlen munkalehetőség. Felszámolásuk után nagyrészt életképtelen kisüzemek jöttek létre, amelyek hosszú távon nem voltak alkalmasak a fennmaradásra. Az agrárreform következtében a földtulajdon felaprózódott, a termőföld egy része kihasználatlanná vált. 1996-ra a háztartások 79,4 százaléka áruterelésre alkalmatlan birtokméréssel, egy hektár alatti földterülettel rendelkezett, ezen belül a háztartások 57 százalékának legfeljebb 0,2 hektár földje volt. Az 1,8 millió földtulajdonos közel nyolcvan százaléka privatizációval sem jutott nagyobb törpebirtokhoz, mint amit korábban a háztáji és az illetmény-földhasználat nyújtott számára (Laczkó 2005:15). Jelentős részüknek veszteségesé vált a gazdálkodása, és fokozatosan kiszorultak az áruterelésből. Mindez hosszú távon előrevetítette a földtulajdoni viszonyok újabb átstrukturálódását.

A volt szövetkezetek utódszervezetei túlnyomórészt tagjaiktól vagy más tulajdonosoktól bérelt földön gazdálkodnak. A korábban költségesen megépített mezőgazdasági épületek, öntözőrendszerek karbantartás hiányában fokozatosan tönkrementek.

A kárpótlás és a szocialista típusú gazdasági hálózatok megszűnése miatt a mezőgazdasági össztermelés 1988 és 1993 között mintegy harminc-negyven százalékkal esett vissza (Kovács 1994b). Miután a földtulajdon és földhasználat különvált, részlegesen elvesztettük a földkoncentrációból származó nemzetközi versenyelőnyünket.

Mivel késett a másodlagos kárpótlás, így a mezőgazdasági termelők kör az élelmiszeriparban és kereskedelemben nem szerezhettek érdekeltséget. A tulajdonosok tökeszegényekké, elszigetelteké, a termelők üzleti kapcsolataikban kiszolgáltatottakká váltak (Dancs 1999:291). A piaci lehetőségek véletlenszerűek és alkalmi jellegűek voltak. A termékek piaci értékesítése egyre nehezebbé vált, az árak kiszámíthatatlanul ingadoztak. Az agrárium szereplőinek körében a bizonytalanság vált jellemzővé (Márton 1999:278–279). Így a rendszerváltozással bekövetkező tulajdoni szerkezetváltás konfliktus forrásává lett, ami az ezredfordulóra megosztotta az agrártársadalmat.

JEGYZETEK

1. Ez a tanulmány az OTKA PD73403 számú kutatási program támogatásával készült.
2. A *piaci alapú privatizáció* esetén az állam kivonul a vállalati szektorból. Az állami vagyontárgyakat piaci értékesítés formájában juttatják magántulajdonba. Ennek a privatizációs formának az a hátránya, hogy a külföldi befektetők nagyobb tőkeerejük és hitelképességük következtében kedvezőbb pozícióba kerülnek, ezért nem segíti elő a hazai tulajdonososztály kialakulását (Csáki-Macher 1998:5).
3. A kárpótlásnál alkalmazott *elosztásos privatizáció* során az érdekeltek egyenlő mértékben jutottak valamilyen tulajdonná konvertálható értékpapírhoz, amely voltaképpen a nemzeti vagyon bizonyos hányadára való jogosultságukat igazolja. Az elosztásos privatizációs forma alkalmazását az indokolta, hogy gyorsabban lebonyolítható volt, mint a piaci alapú típus, és többségében hazai magántulajdonba kerül a korábbi állami vagyon (Csáki-Macher 1998:7).
4. Minél több a működő tőkeimport, annál sikeresebbnek tekintik az ország gazdaságát.
5. A társadalmi változások méretét és jelentőségét híven tükrözik az alábbi adatok: az első és a második kárpótlási törvény alapján 896 495 kárpótlási igényre 62,5 milliárd forint értékű kárpótlási jegyet juttattak a jogosultaknak. 1993 végéig több mint 14 000 földárverést tartottak, ahol 340 227 fő 27,5 millió aranykorona értékű föld tulajdonjogát szerezte meg (Kovács 1994a).
6. Tázlárón éppen ellenkezőleg történt az elosztás, itt nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a szövetkezetben kapott fizetéseknek. A helyiek azonban itt sem voltak elégedettek, mert az elosztásnál, a szakszövetkezet tulajdonának vagyonjegy-tulajdonosok közötti szétosztása során a szövetkezet vezetői váltak főrésztvevőkké (Hann 2005:24–25).
7. Az idősebb nemzedék és az aktív dolgozók nem csak Magyarhomorogon kerültek konfliktusba. Derecskén a Petőfi Mgtsz vezetése 1998-ban kísérletet tett a nagyüzem társas vállalkozássá alakítására, ám a szövetkezeti kontinuitást a piaci sikereknél többre tartó nyugdíjas tagság hosszasan késleltetni tudta a szövetkezet kft.-vé alakítását (Rácz 2005:94).
8. Az „FI-es tehén” a holstein-fríz és a magyar tarka marha keresztezéséből létrehozott, a magyarországi nagyüzemi tejtermelés kivánalmainak megfelelő szarvasmarhafajta nőivarú egyede.
9. Egy volt tsz-vezető közlése, 1999, Magyarhomorog.
10. Egy volt tsz-vezető közlése, 1999, Magyarhomorog.
11. Volt földkiadó bizottsági tag közlése, 1999, Kóróssziget.
12. A föld értékének meghatározása az Osztrák–Magyar Monarchiában használt aranykoronaérték-számítással történt. Az 1870-es években bevezetett aranykorona-értékelési rendszerrel az egy katasztrális holdon elérhető tiszta jövedelmet számíthatták ki, ökológiai és közgazdasági faktorok figyelembevételével. A kataszteri tiszta jövedelem kiszámításánál szerepet játszottak a gazdálkodási módok, a terményárak és a gazdálkodási költségek is. A politikai határok változása, a technikai fejlődés, valamint a közgazdasági adottságok módosulása a rendszer korrekcióját indokolná, erre azonban az 1910-es évek óta nem került sor. Mégis – jobb híján – ezt a földértékelési rendszert alkalmazzák.
13. Nyugdíjas, volt téeszvezető közlése, 2001, Kóróssziget.
14. Csongrád megyei kontrollvizsgálataim során tapasztaltam, hogy egyes földterületek megközelíthetetlené váltak, mert a földmérő gazdák az oda vezető utakat is kimérték. Így megtörténhetett, hogy egy reggelre fóliásátrat húzott az új tulajdonos a dűlőút közepére.
15. Volt földkiadó bizottsági tag közlése, 1999, Kóróssziget.
16. Mint ahogyan ezt az előbbieken néhány magyarhomorogi nyugdíjas esetében láthattuk.
17. Újirázon 4,5 katasztrális holdat kaptak az 1912-ben betelepülők, ám a két világháború között ez a birtokméret sok család kezében elaprózódott.

18. A legkoncentráltabb tőkefajta, csak a gazdasági és a politikai elit birtokolja. Olyan pozíció, amely alkalmas anyagi előnyök megszerzésére (Borsos–György 1999:76–78).
19. Egy agrárszakember közlése, 2002, Újiráz.
20. Egy gazdálkodó közlése, 1999, Magyarhomorog.
21. Eleve megváltak a felnőtt generáció gazdálkodási stratégiái is a szocializmus idején.
22. Bár a munkáshatalom látszólag szövetségre lépett a parasztsággal, mégis burkolt formában degradálta a paraszti létformát. A hatalom képviselői különösen a kisüzemi gazdálkodás létjogosultságát kérdőjelezték meg, hogy ezzel a nagyüzemi termelés jelentőségét és fontosságát kiemeljék. A kommunista propaganda szívesen állította fejlődési sorba a termelési módokat, ahol a jelenben, fejlett ipari nagyüzemben dolgozó gyári munkás oppozíciójaként a múltban kis parcelláját hagyományos eszközökkel művelő paraszt állt. (A szocialista időszak oktatási rendszerében nyomon követhető, hogy a modern, a városi, a szép, a tiszta ellenpontjaként a kicsi, a falusias, a sötét, az ócska, a kopott állt, már az általános iskolás tankönyvekben is.)
23. Egy gazdálkodó közlése, 2000, Komádi.
24. Porkoláb Péter (2005:123–124) tiszadobi kutatásának eredményeként azt hangsúlyozza, hogy ott a rendszerváltozást követően kialakult agrárszerkezetben éppen az a gazdaréteg látszott alkalmasnak a rendszerváltás okozta agrárgazdasági nehézségek túlélésére, amely jórészt az 1945 előtt a faluban önállóan gazdálkodó parasztgazdacsaládok leszármazottja. Ezek a családok háztáji gazdaságot tartottak fenn, így a szocialista érában is intenzív kapcsolatban maradtak egyfajta utóparaszti gazdálkodásmodellel. Ezért a folyamatosság eredményeként gazdálkodási ismereteik elsajátításában jelentős szerepet játszott a belenevelődés.
25. Egy agrárszakember, volt téeszvezető közlése, 1997, Újiráz.
26. Egy gazdálkodó közlése, 1997, Újiráz.
27. Egy gazdálkodó közlése, 1997, Újiráz.
28. Egy tsz-nyugdíjas közlése, 2000, Komádi.
29. Kényszerparasztok (Borsos et al. 1999:43).
30. Egy mezőgazdasági vállalkozó közlése, 2002, Komádi.
31. Romániában végbement a reprivatizáció. A korábbi földtulajdon visszaszerzésének szimbolikus jelentőségéről Peti Lehel írt (Peti 2006:31).
32. Az 1990-es évek végén Hajdú-Bihar megyében egy mezőgazdasági fórumon felállt egy idősebb gazdálkodó és a következőket mondta: „Ami itt az elmúlt csaknem tíz évben történt, az röviden összefoglalható. Én ugyanis úgy jártam, hogy visszakaptam a földemet, de elvesztettem a kegyeremet.”
33. Tények és adatok a mezőgazdaságról és a falusi életkörülményekről. KSH 1997:7.

IRODALOM

BENDA GYULA

1991 A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. Századvég (2–3):169–176.

BIRÓ A. ZOLTÁN – GAGYI JÓZSEF – OLÁH SÁNDOR

1994 Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. (A paraszti mentalitás működése a gazdálkodásban és korlátozó szerepe a piacgazdasági átalakulásban.) Antropológiai Műhely 4(1):7–41.

BORSOS ENDRE – CSITE ANDRÁS – HELLA FERENC – KOVÁCS RÓBERT – LETENYEI LÁSZLÓ

1999 Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló Ökörítőfülpösön. In Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében. Borsos Endre – Csité András – Letenyei László, szerk. 17–48. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete – SZÁMALK.

BORSOS ENDRE – GYÖRGY ISTVÁN

1999 Gencs: egy erdélyi falu a parasztosodás útján. *In* Borsos Endre – Csöte András – Letenyei László, szerk. 51–90. Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete – SZÁMALK.

BOURDIEU, PIERRE

1997 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. *In* A társadalmi rétegződés komponensei. Angelusz Róbert, szerk. 156–177. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

BURGERNÉ GIMES ANNA

2003 Földhasználati és földbirtok-politika az Európai Unióban és néhány csatlakozó országban. *Közgazdasági Szemle* 50(9):819–832.

BURGERNÉ GIMES ANNA – KESZTHELYINÉ RÉDEI MÁRIA – SALAMIN PÁLNÉ

1990 A mezőgazdasági kistermelők háztartásainak jövedelmei és kiadásai. *Gazdálkodás* 34(6):1–12.

CSÁKI CSABA – LERMAN, ZVI

1997 Land reform and farm restructuring in East Central Europe and CIS in the 1990's: Expectations and achievements after the first five years. *European Review of Agricultural Economics* 24(3–4):428–452.

CSÁKI GYÖRGY – MACHER ÁKOS

1998 A magyarországi privatizáció 10 éve (1988–1997). Budapest: Állami Privatizációs és Vagyongazdálkodási Rt. /Privatizációs füzetek./

DANCS LÁSZLÓ

1999 Az agrárgazdaság megújulásának esélyei az Alföldön. *In* Az Alföld a XXI. század küszöbén. Baukó Tamás, szerk. 291–294. Békéscsaba: Nagyalföld Alapítvány.

DANKÓ IMRE

2001 Magyarhomorog. Egy bihari falu etnokulturális képe. Debrecen: Ethnica.

HANN, CHRIS M.

2005 Utóparasztok a Futóhomokon: az „egyszerűbb” mezőgazdasági szövetkezetek bonyolult társadalmi öröksége. *In* Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós, szerk. 19–35. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

HARCSA ISTVÁN – KOVÁCH IMRE – SZELÉNYI IVÁN

1994 A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban. *Szociológiai Szemle* (3):15–43.

KEMÉNY MÁRTON

2005 A mezőgazdaság helyzetének változása egyéni és közösségi szinten Muraszemenyén. *In* Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós, szerk. 169–181. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

KISS ANTAL

2002 Magánvállalkozók és a hagyományos értékrend. *In Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* Szilágyi Miklós, szerk. 89–108. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

KOTICS JÓZSEF

2001 Gazdálkodói mentalitás és paraszti polgárosodás. Egy régióvizsgálat tanulságai. *In Uó: Mások tekintetében.* 107–155. Miskolc: Miskolci Egyetem. /A Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék könyvei, 4./

KOVÁCH IMRE

1988 Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban. Budapest: MSZMP Társadalomtudományi Intézet. /Rétegződés-modell vizsgálat, 9./

1994a A mezőgazdasági privatizáció társadalmi hatásai. *In Magyarország átalakulóban.* Mészáros József, szerk. 125–140. Budapest: Népjóléti Minisztérium.

1994b Privatization and Family Farms in Central and Eastern Europe. *Sociologia Ruralis* 34(4): 369–382.

KSH

1997 Tények és adatok a mezőgazdaságról és a falusi életkörülményekről. Budapest: KSH.

LACZKÓ ANDRÁS

2005 Földhasználat, földtulajdon Magyarországon. Kovács László Miklós, szerk. Budapest: Magyar Agrárkamara – Szaktudás Kiadó. /Szakmai füzetek./

LOVAS KISS ANTAL

2007 Telepített földművelők. Újiráz telepítési szempontjainak hatása a lokális identitásra. *In Föld és társadalom.* Bánkiné Molnár Erzsébet, szerk. 253–265. Kiskunfélegyháza: Kiskun Múzeum Baráti Köre. /Bibliotheca Cumanica, 7./

MÁRTON JÁNOS

1999 Agrárfejlődés, élelmiszergazdaság, konfliktusok az Alföldön. *In Az Alföld a XXI. század küszöbén.* Baukó Tamás, szerk. 273–283. Békéscsaba: Nagyalföld Alapítvány.

MINAMIZUKA, SHINGO, ED.

1996 The Transformation of the Systems of East-Central Europe Rural Societies Before and After 1989. Kecskemét: MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet.

MOLNÁR ÁGNES

2005 Kényszervállalkozások és előrelendülés. A mezőgazdasági kisüzemek helyzete a rendszerváltás után Kiskanisán. *In Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós, szerk. 127–138. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

MOLNÁR BALÁZS

1952 Adatok a komádi tanyák történetéhez és a tanyasi lakosság életmódjának mai átalakulásához. *Ethnographia* 63(3–4):370–386.

NAGY FERENC, SZERK.

1991 Kárpótlás Magyarországon. Budapest: Magyar Tudományos-Üzemi és Szaklapok Újságíróinak Egyesülete. /Kárpótlási füzetek./

NEMES GUSZTÁV – HEILIG BALÁZS

1996 Önellátás és áruterelés. Mezőgazdasági kistermelők egy észak-magyarországi faluban. Szociológiai Szemle 3–4:149–181.

PETI LEHEL

2006 Rendszerváltozás utáni agrárszerkezeti és társadalmi változások Héderfalván. In Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén. Peti Lehel – Szabó Á. Töhötöm, szerk. 17–61. Kolozsvár: Nis.

PORKOLÁB PÉTER

2005 Parasztság és modern gazdálkodás a 20–21. század fordulóján Tiszadob példáján. In Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós, szerk. 119–125. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

RÁCZ KATA

2005 A kalákától a TÉSZ-ig. A termelői együttműködések formaváltozásai az agrárszektorban. In Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós, szerk. 89–103. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

ROMÁNY PÁL

1995 Agrárstruktúra és az új kihívások falun. Gazdálkodás 39(5):1–4.

SILVERMAN, SYDEL

1983 A parasztság-tanulmányok alakulása az antropológiában: a paraszt fogalma és a kultúra fogalma. Ethnographia 94(1):89–105.

SWINNEN, JOHAN F. M., ED.

1997a Political Economy of Agrarian Reform in Central and Eastern Europe. Aldershot: Ashgate.

1997b Agricultural Privatization, Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe. s.l. Ashgate.

SZILÁGYI MIKLÓS

2002 Mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetőségei. In Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999. Szilágyi Miklós, szerk. 7–15. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

1992 Rendszer- és századváltás Magyarországon. Az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság és a TÁRKI konferenciája az MTA Nemzeti Stratégiai Kutatási Programok keretében. Szociológiai Szemle 2:151–155.

TÖNNIES, FERDINAND

1983 Közösség és társadalom. Budapest: Gondolat.

WOLF, ERIC R.

1966 Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations in Complex Societies. *In* The Social Anthropology of Complex Societies. Michael Banton, ed. 1–20. London: Tavistock Publications. /ASA Monograph, 4./

WUNDERLICH, GERHARD, ED.

1995 Agricultural Landownership in Transitional Economies. Maryland: University Press of America – Inc. Lanham.

ANTAL LOVAS KISS

„...und came this so-called political turnover ...”

Land privatisation in 1989 after the political turnover in the region of Bihar

After the political turnover in 1989 important changes happened in the Hungarian agriculture. This had caused changes in the local communities' life-world too. The paper is based on field-work made in five places in the former region of Bihar: Kórósziget, Csökmő, Újiráz, Komádi és Magyarhomorog. It analyses and interprets the interviews made on these locations with a focus on land privatisation and the changes that was caused by t.

